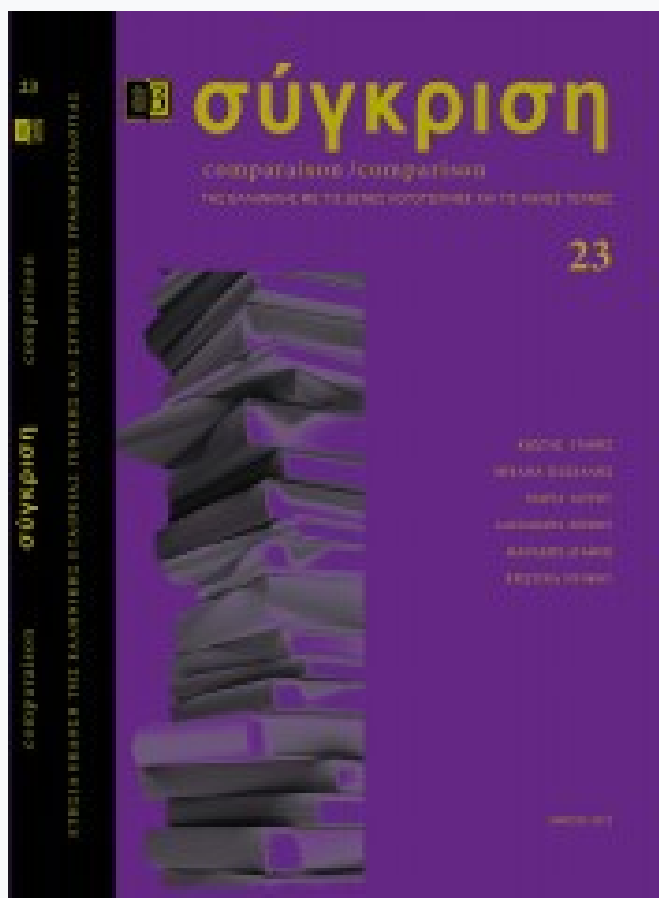

Τόμ. 23 (2013)

2013-2014

Μιχαήλ Πασχάλης

doi: [10.12681/comparison.21](https://doi.org/10.12681/comparison.21)

Πασχάλης Μ. (2013). Ο Κάλβος ως εκδότης, κριτικός και ποιητής: οι σημειώσεις στην «Ωδή εις Ιονίους» και η έκδοση των Χαρίτων του Φώσκολου. *Σύγκριση*, 23, 43–63. <https://doi.org/10.12681/comparison.21>

Ο Κάλβος ως εκδότης, κριτικός και ποιητής:
Οι σημειώσεις στην «Ωδή εις Ιονίους» και
η έκδοση των *Χαρίτων* του Φώσκολου

1. Εισαγωγικά

Η πορεία του Κάλβου ως εκδότη, κριτικού της ποίησης και δημιουργού πλαισιώνεται, με βάση το σωζόμενο έργο του, από τις σημειώσεις στην ιταλική «Ωδή εις Ιονίους» (*Ode agli Ioni*, 1814· δημοσιεύτηκε το 1884 από τον Antona-Traversi) και τον πρόλογο στη δική του έκδοση (στο εξής *EK* = *Έκδοση Κάλβου*) αποσπασμάτων των *Χαρίτων* του Φώσκολου (*Inno alle Grazie: Frammenti*, 1846). Οι περισσότερες από τις σημειώσεις στην «Ωδή εις Ιονίους» αναφέρονται στην ελληνορωμαϊκή και την ιταλική ποίηση και ορισμένες αφορούν σε θέματα κριτικής.¹ Και στα δύο έργα ο Κάλβος εκφέρει κριτικό λόγο σε γλώσσα ιταλική με αφετηρία την ιταλική ποίηση, τη δική του Ωδή και τις *Χάριτες* του Φώσκολου. Δεδομένου ότι οι *Χάριτες* αποτελούν ένα ποίημα μοναδικής αισθητικής αξίας και επιπλέον συνιστούν το κύριο διακείμενο των Ωδών, η ενασχόληση του ποιητή με την έκδοσή τους και ο κριτικός-ερμηνευτικός σχολιασμός των γραφών προηγούμενων εκδόσεων εμπεριέχουν στοιχεία μιας ποιητικής ευαισθησίας για την οποία δεν έχουμε άλλα δείγματα μετά την έκδοση των *Λυρικών*.

Αλλά αυτά δεν είναι τα μόνα κοινά στοιχεία ανάμεσα στα δύο έργα. Η «σημείωση 2» και η «σημείωση 6» στην «Ωδή εις Ιονίους» περιλαμβάνουν αποσπάσματα των *Χαρίτων* που το 1846 θα συμπεριληφθούν στην *EK*. Στη «σημείωση 4», που είναι η εκτενέστερη όλων και περιλαμβάνει τέσσερα ιταλικά και ένα ομηρικό παράθεμα, ο Κάλβος ασκεί αιχμηρή κριτική κατά των σύγχρονών του Ιταλών μεταφραστών του Ομήρου, αξιοποιώντας σιωπηρά τις γνώσεις που απέκτησε μαθητεύοντας δίπλα στον Φώσκολο, τον δεινότερο Ιταλό μεταφραστή του Ομήρου τα χρόνια εκείνα² και αντίστοιχα στον πρόλογο της έκδοσης των *Χαρίτων* ασκεί κριτική κατά των προηγούμενων εκδοτών, γιατί κατά τη γνώμη του παραποίησαν σε πολλά σημεία το αρχικό κείμενο, εισάγοντας γραφές που δεν συνάδουν με όσα ο ίδιος άκουσε από τον Φώσκολο και όσα γνωρίζει από τα χειρόγραφα του. Να προσεχτεί ιδιαίτερα τούτο: είκοσι χρόνια μετά τη δημοσίευση των *Λυρικών* (1826) και τον θάνατο του Φώσκολου (1827) ο Κάλβος είχε ακόμη στον νου του την ποίηση του συμπατριώτη και μέντορά του, και ειδικά τις *Χάριτες*, οι οποίες υπήρξαν η κύρια λογοτεχνική επίδραση στις Ωδές.

Για τα χωρία των *Χαρίτων* που επέδρασαν στις καλβικές Ωδές οι μελετητές παραπέμπουν σε μια από τις παλιότερες κριτικές εκδόσεις της ποίησης του Φώσκολου: του Orlandini (1848, 1856) ή του Chiarini (1882, 1890, 1904). Υπάρχει επίσης η σύγχρονη και εγκυρότερη *Edizione Nazionale* των Pagliai – Folena – Scotti (1985). Όμως αυτό που ενδιαφέρει στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι η εγκυρότητα της έκδοσης, αλλά το κείμενο που γνώριζε ο Κάλβος και αυτό που αξιοποίησε στη σύνθεση των Ωδών. Και αυτό είναι κυρίως το κείμενο των αποσπασμάτων των *Χαρίτων* που εξέδωσε το 1846 στο *Giornale di Legislazione, Giurisprudenza, Letteratura, Scienze e varietà di utili conoscenze* (anno primo, volume II, Κέρκυρα), σ. 248-261. Θα εξηγήσω παρακάτω τη σημασία που έχουν ορισμένες γραφές της *EK* για την ερμηνεία των Ωδών. Ο Κάλβος γνώριζε περισσότερα αποσπάσματα των *Χαρίτων*, όπως δηλώνει στον πρόλογο της έκδοσης, και ήταν επίσης ενήμερος, όπως προανέφερα, για τις εκδόσεις που είχαν προηγηθεί. Θα συζητήσω παρακάτω ένα χωρίο των Ωδών, όπου διαφαίνεται η επίδραση από σχεδίασμα των *Χαρίτων* διαφορετικό από αυτό που τύπωσε ο ίδιος το 1846.

Το κείμενο της *EK* έχει έκταση 443 στίχους. Περιλαμβάνει τρία αποσπάσματα που δεν είναι γνωστά από άλλες πηγές (328-339, 355-367, 394-411), αλλά η κερκυραϊκή εφημερίδα ήταν δυσεύρετη εκτός των Ιονίων νήσων και έτσι η *EK* παρέμεινε άγνωστη στους ειδικούς για τέσσερις δεκαετίες περίπου. Η πλήρης έκδοση των έως τότε γνωστών αποσπασμάτων των *Χαρίτων* από τον Orlandini μόλις δύο χρόνια αργότερα (1848) συνέτεινε στο να παραμείνει η *EK* στην αφάνεια. Το 1883 ο Camillo Antona-Traversi δημοσίευσε το απόσπασμα της «σημείωσης 2» της «Ωδής εις Ιονίους», που αντιστοιχεί στους στ. 355-387 της *EK*: το 1884 ο ίδιος μελετητής δημοσίευσε ολόκληρη την «Ωδή εις Ιονίους», μαζί με το φωσκολικό απόσπασμα της «σημείωσης 6» (= *EK* 53-65).³ και το 1889 αναδημοσίευσε ολόκληρο το κείμενο της *EK* από ένα αντίγραφο που εκπόνησε και του απέστειλε ο Σπυρίδων Δε Βιάζης.⁴ Το 1904 ορισμένα αποσπάσματα της *EK* εντάχθηκαν στην 3^η έκδοση του Chiarini. Το 1985 ολόκληρη η *EK* ανατυπώθηκε απευθείας από το κερκυραϊκό περιοδικό και εντάχθηκε στην *EN* (I, Παράρτημα, σ. 1180-1193). Τη συνοδεύει αναλυτική εισαγωγή (477-485), η οποία συγκρίνει το κείμενο του Κάλβου με τις προηγούμενες και μεταγενέστερες εκδόσεις.⁵

2. Η «Ωδή εις Ιονίους»

(α) Η παλαιότερη «έκδοση» αποσπασμάτων των *Χαρίτων*

Πρόγευση της *EK* μας δίνουν τα παραθέματα των «σημειώσεων 2» και «6» στην «Ωδή εις Ιονίους». Με το παράθεμα της «σημείωσης 2» θα ασχοληθώ αμέσως παρακάτω. Το παράθεμα της «σημείωσης 6», που θα με απασχολήσει αργότερα, είναι η γνωστή απεικόνιση της Ζακύνθου που απηχείται στην ιταλική «Ωδή εις Ιονίους» και την ελληνική ωδή «Ο

φιλόπατρις». ⁶ Όπως ανέφερα παραπάνω, η «Ωδή εις Ιονίους» παρέμεινε αδημοσίευτη μέχρι το 1884. Ο Κάλβος την έστειλε στον Φώσκολο από τη Φιέζολε, με συνοδευτική επιστολή που φέρει ημερομηνία 18 Ιουνίου 1814. Σε επιστολή του από το Χόττινγκεν της Ελβετίας με ημερομηνία 17 Δεκεμβρίου 1815, ο Φώσκολος διατύπωσε πολύ αρνητικά σχόλια. ⁷ Στην επιστολή δεν μνημονεύει τις σημειώσεις στην Ωδή και πιθανότατα δεν τις διάβασε ποτέ. Στις σημειώσεις ο Κάλβος απευθύνεται στον «αναγνώστη» (lettore) και επίσης απαντά σε αντιδράσεις παραληπτών της Ωδής —στοιχείο που υποδεικνύει ότι συντάχτηκαν σε μεταγενέστερο χρόνο. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Κάλβος προόριζε την Ωδή για δημοσίευση και ίσως να ήταν η αντίδραση του Φώσκολου που ματαιώσε τα σχέδιά του. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η παράθεση των δύο φωσκολικών αποσπασμάτων δεν προαναγγέλλει μόνο την έκδοση του 1846, αλλά αποκτά και η ίδια τον χαρακτήρα άτυπης έκδοσης αποσπασμάτων των *Χαρίτων*, η οποία είναι η παλαιότερη που γνωρίζουμε. ⁸

(β) Κριτική στον Φώσκολο για υπερβολική επεξεργασία των στίχων του

Αποκαλυπτικό είναι το σχόλιο που προτάσσεται στη «σημείωση 2», από το οποίο προκύπτει ότι ο Κάλβος προχώρησε στη «δημοσίευση» του συγκεκριμένου αποσπάσματος χωρίς την έγκριση του Φώσκολου:

Σημείωση 2, σε ολόκληρη τη δεύτερη στροφή

Όταν ο Ούγος Φώσκολος μου υπαγόρευε τον *Ύμνο στις Χάριτες* διατύπωσε μίαν όμοια σκέψη· αλλά γνωρίζοντας ότι ο φίλος μου, λόγω της υπερβολικά υπομονετικής και γενναιόδωρης φύσης του, θα σου στερούσε αυτό το απόσπασμα γιατί θα το υπέβαλλε σε συνεχή επεξεργασία, το παραθέτω όχι από το σημείο που θα έπρεπε αλλά ολόκληρο. Θα απολαύσεις, αναγνώστη, την αρμονία αυτών των στίχων· αν όχι, τότε ή δεν σε αγαπούν ή δεν σε αγάπησαν ποτέ οι Μούσες. Διάβασε, λοιπόν, και αναγνώρισε τον εαυτό σου.

Ο Κάλβος πήρε την πρωτοβουλία να «δώσει στη δημοσιότητα» το απόσπασμα του Φώσκολου για να αναδείξει την ομοιότητά του με το περιεχόμενο της δεύτερης στροφής της Ωδής του. Μετέτρεψε έτσι την προφανή σχέση εξάρτησης από την ποίηση του Φώσκολου σε σχέση ισοτιμίας, όπως κάνει και στη «σημείωση 6». ⁹ Όμως η σχέση με την Ωδή αφορά μόνο στο δεύτερο μέρος του αποσπάσματος. Το απόσπασμα που παραθέτει αντιστοιχεί στους στ. 355-387 της *EK*, με ελάχιστες διαφορές. ¹⁰ Οι στ. 1-13 (= *EK* 355-367) δεν είναι γνωστοί από καμιά άλλη πηγή. Οι στίχοι 14-33 (= *EK* 368-387) αντιστοιχούν στους στ. 73-90 του «Ύμνου στην Εστία» στο χφ. του *Quadernone*, ¹¹ αλλά, πέρα από το γεγονός ότι δεν προηγείται το παραπάνω χωρίο, οι διαφορές είναι πολλές και μεγάλες. Σύμφωνα με τους εκδότες της *EN*, «ο σχεδιασμός τους συμφύρει παλιότερες εκδοχές, που όμως έχουν υποστεί νέα επεξεργασία, και εκδοχές της τελικής φάσης [του επεισοδίου της Ασπασίας και του Σωκράτη]». ¹² Στον Κάλβο τα δύο μέρη του αποσπάσματος γεφυρώνει η λέξη «velo» (πέπλο: 12, 14 = 366, 368).

Αυτό λοιπόν που ο Κάλβος αποκαλεί «ολόκληρο» απόσπασμα δεν εμφανίζεται σε κανένα από τα χφφ. του Φώσκολου, και η απόφασή του να το «δημοσιοποιήσει» μας διέσωσε ένα άγνωστο στάδιο στην επεξεργασία του ποιήματος. Από την άλλη, ενώ ο Κάλβος επαινεί την «αρμονία» των στίχων του Φώσκολου και την προβάλλει ως τον λόγο που τον ώθησε να παραθέσει περισσότερους στίχους από όσους απαιτούσε η περίπτωση, δεν φαίνεται να επιδοκιμάζει την επιμονή του Φώσκολου να ξαναδουλεύει αδιάκοπα τους στίχους του. Μάλιστα ο όρος «γενναιόδωρη» (*generosa*) που χρησιμοποιεί υποδηλώνει (υπερβολική και αχρείαστη) απλοχεριά στον μόχθο και τον χρόνο που διαθέτει ο ποιητής των *Χαρίτων*. Αν συγκρίνουμε τη μέθοδο του Φώσκολου στις *Χάριτες* αλλά και στην υπόλοιπη ποίησή του με τη μέθοδο του Κάλβου στις μεταγενέστερες Ωδές, όπου υπάρχουν άφθονες αστοχίες, κυρίως γλωσσικές, η έμμεση κριτική κατά του Φώσκολου φαίνεται να συμβαδίζει με την ποιητική πράξη του Κάλβου. Κατά σύμπτωση (;), στην προκείμενη περίπτωση ο Κάλβος σπεύδει να εγκωμιάσει και να «δημοσιοποιήσει» ένα απόσπασμα που ο ίδιος ο Φώσκολος δεν ξανάπιασε ποτέ στα χέρια του, αφού δεν το γνωρίζουμε από άλλο χφ. Από την άλλη, μπορεί ο Φώσκολος να θεώρησε ότι το απόσπασμα έπρεπε να μπει στην άκρη, αλλά η εντύπωση που προκάλεσε στον Κάλβο είναι κατανοητή. Παραθέτω τους 3 πρώτους στίχους:

Chi le Grazie adorò, manda agli afflitti
Un pietoso sospir simile ai lai
D'usignuol che le meste ombre lusinghi.

Αυτός που τις Χάριτες λάτρεψε στέλνει στους πικραμένους
συμπόνιας στεναγμό, όμοιο με τους θρήνους
του αηδονιού που μαγεύουν τις θλιμμένες σκιές.

(γ) Ο φωσκολικός Σωκράτης και η «Ωδή εις Ιονίους»

Στην «Ωδή εις Ιονίους» ο Κάλβος κατακραυγώνει τους υπόδουλους συμπατριώτες του Επτανήσιους, αποκαλώντας τους σκλάβους, τιποτένιους, δειλούς και αδιάφορους. Στη δεύτερη στροφή τους κατακρίνει ειδικότερα γιατί, μέσα στην παραφροσύνη και την οκνηρία τους, κυνηγούν την ευμετάβολη θεά Τύχη, επιζητώντας την εύνοιά της. Συγκεκριμένα καλεί τον Ήλιο-Απόλλωνα να δει τους συμπατριώτες του που «τρέχουν με τεντωμένα χέρια να σφίξουν την άδικη κόμη της άστατης θεάς» και άλλους που «περιμένουν τον τροχό της», δηλαδή το άρμα της. Στο δεύτερο μέρος του φωσκολικού αποσπάσματος, το οποίο παραθέτει ο Κάλβος στη «σημείωση 2», και ειδικά στους στ. 22-33, ο Σωκράτης βλέπει από τα ανέφελα ουράνια, όπου τον ανύψωσαν οι Μούσες, το άρμα της Τύχης να τρέχει λοξοδρομώντας και τους θνητούς να το κυνηγούν. Μάταια ο σοφός τούς φωνάζει να πάνσουν να έχουν ως οδηγό την τυφλή θεά (*A cieco*¹³ *Duce / Seguaci siete*) και τους παροτρύνει να ακολουθήσουν την αρετή (*se virtù vi è guida*).

Στις 17 Αυγούστου 1812 ή λίγο αργότερα ο Φώσκολος συνέθεσε το απόσπασμα που τιτλοφορείται «Al sereno del monte» (Στη γαλήνια κορυφή) και θεωρείται σήμερα το παλαιότερο απόσπασμα της *Prima redazione* (Πρώτης γραφής) των *Χαρίτων*.¹⁴ Περιέχει διάφορες παραλλαγές, η πρώτη από τις οποίες είναι η ακόλουθη:

Al sereno del monte onde Sofia
Mira sotto a' suoi pie' scorrer fra i turbini
Di Fortuna la celere quadriga
Dagli umani inseguita.

Στη γαλήνια κορυφή, απ' όπου η Σοφία
βλέπει κάτω από τα πόδια της
μέσα στη θύελλα να τρέχει
της Τύχης το γρήγορο τέθριππο
και τους ανθρώπους να το κυνηγούν.

Όπως έχει παρατηρηθεί, η αρχική ιδέα ανάγεται στο προοίμιο του δεύτερου βιβλίου του *Περί φύσεως* του Λουκρητίου (7-13).¹⁵ Εκεί απεικονίζεται με κλασικό τρόπο η ιδανική κατάσταση της επικουρείας αταραξίας, όπου ο φιλόσοφος βλέπει με ηδονή από το υψηλό και γαλήνιο (serena) φρούριο της σοφίας (sapientia) τους ανθρώπους να περιπλανώνται χωρίς σκοπό στη ζωή ή να διαγκωνίζονται και να μοχθούν νυχθημερόν για τη δόξα, τον πλούτο και την εξουσία. Ο Φώσκολος μεταμόρφωσε την επικουρεία σε «σωκρατική» σοφία και την ηδονή της αμέτοχης στάσης σε παραινετική συμμετοχή: στο φωσκολικό απόσπασμα της «σημείωσης 2» ο Σωκράτης απευθύνει τις νουθεσίες, αλλά και τις επικρίσεις του από διάθεση συμπόνιας (pietoso) για την ανθρώπινη δυστυχία.¹⁶ Επίσης, στη θέση του ματαιόδοξου ανταγωνισμού για εφήμερα αγαθά έβαλε τους ανθρώπους να κυνηγούν το γρήγορο άρμα / τέθριππο της Τύχης.

Ως προς το δεύτερο σημείο, η σύμπτωση του Κάλβου με τον Φώσκολο είναι προφανής, παρόλο που το άρμα της Τύχης αναφέρεται συνεκδοχικά ως τροχός. Ως προς το πρώτο σημείο, υπάρχει η εξής διαφορά: ο λόγος του Κάλβου είναι σκληρός και καταγγελτικός, χωρίς τα «σωκρατικά» στοιχεία που προανέφερα. Μάλιστα η οξύτητα και το συνολικό ύφος της Ωδής προκάλεσαν την αντίδραση του Φώσκολου.¹⁷ Στην προαναφερθείσα επιστολή του προς τον Φώσκολο ο Κάλβος διατύπωνε τη βεβαιότητα ότι η Ωδή είχε αφομοιώσει απολύτως τις υποδείξεις του, και μάλιστα σε σημείο που θα μπορούσε να θεωρηθεί έργο δικό του, και περιέγραφε ένα όνειρο όπου ο Φώσκολος του έλεγε επιδοκιμαστικά: «Βλέπεις που η αγάπη για την πατρίδα κάνει τους στίχους λαμπρότερους;». Στην απάντησή του ο Φώσκολος τον επιτίμησε γιατί μιλούσε με οργή εναντίον της πατρίδας του και του εξήγησε ότι πλανιόταν που θεωρούσε ότι ακολουθεί το παράδειγμα του Δάντη και του Αλφιέρη (e di quest' ira trovate esempi in Dante e in Alfieri).¹⁸ Και συνέχιζε σε τόνο ειρωνικό, καυστικό έως και σαρκαστικό:

Ας αφήσουμε κατά μέρος το μεγάλο πνεύμα [grande ingegno] εκείνων των δύο Ιταλών· και θα ήθελα ακόμη να μην σας τρομάζουν οι συμφορές που έπληξαν τον Δάντη (έτεινε το χέρι και ζήτησε ελεημοσύνη)· ας ξεχάσουμε επίσης ότι οι περιστάσεις υπήρξαν λιγότερο δύσκολες για τον Αλφιέρη. Το σημαντικό πράγμα είναι ότι δεν γνωρίζουν όλοι να οργίζονται με τρόπο μεγαλόψυχο και επωφελή. Η Μεγαλόψυχη Οργή [l'Ira Magnanima] είναι δώρο της Μητέρας Φύσης, όπως όλα τα πράγματα. Είναι τέτοιο δώρο ώστε πάνω σε αυτό το πάθος δημιουργήθηκε το πρώτο ποίημα του κόσμου. Προσέξτε, λοιπόν, μήπως, ενώ θέλετε να βρυχάσθε σαν το «Λιοντάρι»,¹⁹ σας συμβεί αυτό που συνέβη στον Κερκυραίο Πιέρη, ο οποίος αποκάλεσε του συμπατριώτες του «πρόβατα» και «ζέβρες» αλλά δεν κατάλαβε ότι ο ίδιος ήταν «σκύλος» που γαύιζε, με αποτέλεσμα, αντί να τρομάζει τους άλλους, να τον παίρνουν στο κατόπι με τις πέτρες. [...] Οι περιφρονητικοί και αγέρωχοι λόγοι δεν πείθουν αλλά ερεθίζουν. Αν όμως θέλετε παρά ταύτα να απευθύνετε νουθεσίες στα νησιά μας, και έχετε, αγαπημένο μου παιδί, το δικαίωμα και την ικανότητα να το πράξετε, μιμηθείτε το παράδειγμα του Πετράρχη. Η Ωδή του προς του Ιταλούς ηγεμόνες *Italia mia, benché il parlar sia indarno* [Ιταλία μου, παρόλο που ο λόγος μου είναι μάταιος] δεν είναι μόνον υπόδειγμα ποιητικής τέχνης, ύφους, φιλοσοφικής εμβρίθειας και λυρικού οίστρου, αλλά είναι επιπλέον το κάτοπτρο για το πώς κανείς νουθετεί τους ισχυρούς χωρίς να τους ερεθίζει.

Έμμεσα ο Φώσκολος επικρίνει τον Κάλβο γιατί εγκατέλειψε τον δρόμο της σωκρατικής νουθεσίας, όπως την απεικονίζει ο ίδιος στις *Χάριτες*. Στη δεύτερη στροφή της «Ωδής εις Ιονίους» μπορεί ο Κάλβος να υποδύεται τον Σωκράτη, αλλά η φωνή του σοφού έχει χάσει την ουσία της και αναγνωρίζεται μόνον από τυπικά στοιχεία (όπως η επίκριση για το κυνήγι της Τύχης). Αν μπορούσε, στην κριτική του προς τον Κάλβο πως δεν είναι ούτε Δάντης ούτε Αλφιέρι, ο Φώσκολος θα είχε προσθέσει και το παράδειγμα της δικής του ποίησης.

(δ) Ο φωσκολικός Σωκράτης και η Ωδή «Εις Πάργαν»

β'

Διαπρεπή οί αθάνατοι
ξέδωσαν τών ανθρώπων
και άτίμητα δώρα·
άγάπην, άρετήν,
εϋσπλαχνον στήθος. 10

γ'

Άλλα και φρενών πτέρωμα·
όπως, όταν ή τύχη
εις τὰ κρημνά του βίου
τῆς άμάξης πλαγίαν
τήν όρμήν φέρη· 15

δ'

Ήμεϊς, ως τὰς κλαγγὰς
εις τὰ σύννεφα άφίνει
ό μέγας άετός
και εις τὰ βαθέα λαγγάδια
άφροϋς και βράχους· 20

ε΄

Όμοίως ύπερπετάξαντες,
μακρὰν ὀπίσω ἰδῶμεν
τὴν ὀργὴν τῶν τροχῶν
ἀπὸ τυφλὰς ἡνίας
διασυρομένων. 25

Για την άμαξα της Τύχης στις πρώτες στροφές της Ωδής «Εἰς Πάργαν» ο Δάλλας παραπέμπει στα «πολλά αναγεννησιακά και νεοκλασικά εικαστικά ανάλογα», τα οποία δεν κατονομάζει, και ως «φιλολογική αφόρμηση» μνημονεύει ένα Ανακρεόντειο (30 D) και την εικόνα του άρματος της Τύχης από τον «Ύμνο στην Εστία» (*Edizione del Quadernone*, II, 79-83) μαζί με τη μετάφραση του Μαρίνου Σιγούρου:²⁰

Quinci il veglio mirò volgersi obliqua
Affettando or la via su per le nubi
Or ne' gorghi Letèi precipitarsi
Di Fortuna la rapida quadriga [...]

Κι' αντίκρυσε λοξό ν' αναδρομίζει
στα σύγνεφα ψηλά και να κυλάει
γοργό στ' αβυσσαλέα τάρταρα κάτω
της Τύχης το τετράτροχο το αμάξι [...]

Το απόσπασμα που δίνει ο Δάλλας είναι εντελώς αποκομμένο από τα συμφραζόμενά του. Αυτός που ατενίζει από ψηλά το άρμα της Τύχης είναι, όπως είδαμε, ο Σωκράτης (il veglio = ο γέροντας). Πώς βρέθηκε όμως ο Σωκράτης εκεί ψηλά; Στο κείμενο που μας δίνει ο Κάλβος («σημείωση 2», 22-23 = *EK* 376-377) τον Σωκράτη ανυψώνουν οι Χάριτες: «και τον οδήγησαν στον τόπο όπου οι θεές / βρίσκουν καταφύγιο από τα νέφη που σκεπάζουν τη γη». Διαφορετική είναι η διατύπωση στην *Redazione del Quadernone*, II, 77-78: «και με τη σκέψη / υψώθηκε σχεδόν μέχρι τον γαλήνιο ουρανό» (e col pensiero / Quasi a' sereni dell'Olimpo alzossi). Από εδώ λοιπόν κατάγεται η ιδέα του Κάλβου ότι οι αθάνατοι έδωσαν στους ανθρώπους «φρενών πτέρωμα», που τους επιτρέπει να πετούν ψηλά ως αετοί και να βλέπουν (Όμοίως ύπερπετάξαντες, / μακρὰν ὀπίσω ἰδῶμεν) την άμαξα της Τύχης να παρασύρεται χωρίς έλεγχο.

(ε) Ο φωσκολικός Σωκράτης και η Ωδή «Εἰς δόξαν»

Τη φωσκολική ιδέα ο Κάλβος την είχε αναπτύξει για πρώτη φορά στην Ωδή «Εἰς δόξαν»:

β΄

Δίδει αὐτὴ τὰ πτερά·
καὶ εἰς τὸν τραχὺν, τὸν δύσκολον
τῆς Ἀρετῆς τὸν δρόμον
τοῦ ἀνθρώπου τὰ γόνата

ιδου πετάουν. 10
[...]

ε'
Εἰς τὸν ἡγριωμένον
βαθὺν ὠκεανόν,
ὅπου φυσάει με' βίαν
καὶ ὀργίζεται τὸ πνεῦμα
τῆς πικρᾶς τύχης· 25

ς'
Καθ' ἡμέραν κυττάζει
τοὺς πολλοὺς τῶν δυστήνων,
πνιγομένων θνητῶν,
καὶ ποῖος ποτὲ τὸν ἤκουσε
παραπονοῦντα; 30

Στην προκείμενη περίπτωση είναι η δόξα η οποία «δίδει πτερὰ» σε όποιον την επιζητεί, ώστε να ανεβεί τον ανήφορο της Αρετής, όχι περπατώντας αλλά πετώντας (τοῦ ἀνθρώπου τὰ γόνατα / ιδου πετάουν)· αντίθετα, ο άνθρωπος που δεν προσέρχεται στο κάλεσμα της δόξας βλέπει χωρίς να αντιδρά τους ανθρώπους που θαλασσοπνίγονται από τα κύματα που ξεσηκώνει στον βαθύ ωκεανό το βίαιο και οργισμένο φύσημα της Τύχης. Εδώ τη φωσκολική άμαξα της Τύχης και την «ὀργὴν τῶν τροχῶν» αντικατέστησε ο οργισμένος άνεμος της Τύχης και η θαλασσοταραχή που ξεσηκώνει (ὅπου φυσάει με' βίαν / καὶ ὀργίζεται τὸ πνεῦμα / τῆς πικρᾶς τύχης).

Ανέφερα παραπάνω ότι η εικόνα του Σωκράτη (της Σοφίας) που ατενίζει την ανθρωπινή κατάσταση από τα γαλήνια ύψη κατάγεται από το προοίμιο του δεύτερου βιβλίου του *Περί φύσεως* του Λουκρητίου, όπου ο επικούρειος φιλόσοφος παρακολουθεί με ηδονική αταραξία τον άσκοπο και ματαιόδοξο τρόπο ζωής των ανθρώπων. Την εν λόγω περιγραφή προλογίζει η εικόνα του ανθρώπου που βλέπει με ηδονή από την ξηρά τους ανθρώπους να θαλασσοδέρνονται (1-2): «Εἶναι γλυκό, όταν οι άνεμοι ξεσηκώνουν το πλατύ πέλαγος, / να ατενίζει κανείς από την ξηρά κάποιον να θαλασσοδέρνεται» (*Suave mari magno turbantibus aequora ventis / e terra magnum alterius spectare laborem*). Με δεδομένη τη διαχρονική επίδραση που άσκησε στον Κάλβο, ως εκδότη, κριτικό και ποιητή, η εικόνα του φωσκολικού Σωκράτη, δεν αποκλείω το ενδεχόμενο να γνώριζε την καταγωγή από τον Λουκρήτιο, ίσως από τις συζητήσεις με τον ίδιο τον Φώσκολο ο οποίος άλλωστε του υπαγόρευσε, όπως γράφει ο Κάλβος, το εν λόγω απόσπασμα. Εξάλλου, η εικόνα του προοιμίου του Λουκρητίου ήταν τόσο γνωστή, ώστε εμφανίζεται ακόμη και στον *Ερωτόκριτο* (Α 1629-1636), μάλλον με τη διαμεσολάβηση κάποιας ιταλικής πηγής.²¹ Σημασία έχει πάντως ότι στο χωρίο της Ωδής «Εἰς δόξαν» ο Κάλβος δεν κηρύσσει την επικούρεια ηδονική αταραξία (καὶ ποῖος ποτὲ τὸν ἤκουσε / παραπονοῦντα;) αλλά

την παρέμβαση στην ανθρώπινη ταλαιπωρία, επανακάμπτοντας στο πρότυπο της «σωκρατικής» σοφίας που είχε εγκαταλείψει στη δεύτερη στροφή της «Ωδής εις Ιονίους».

(στ) Εκδοτικές παραλλαγές και διακείμενα

Από το χωρίο της Ωδής «Εἰς Πάργαν» που συζητήσα παραπάνω προκύπτει ότι ο Κάλβος είχε κατά νουν όχι μόνο το δικό του κείμενο του φωσκολικού αποσπάσματος, όπως εμφανίζεται στη «σημείωση 2» της «Ωδής εις Ιονίους» και στην *EK*, αλλά και το χφ. του *Quadernone*. Υποστήριξα ειδικότερα ότι η φράση «φρενῶν πτέρωμα» παραπέμπει γλωσσικά μάλλον στη διατύπωση «col pensiero [...] alzossi» παρά στη διατύπωση της *EK*, όπου οι Χάριτες ανυψώνουν τον φιλόσοφο στον γαλήνιο ουρανό. Πιο αποφασιστικό στοιχείο είναι η πτήση του αετού, ο οποίος πρώτα υψώνεται στα σύννεφα και μετά βυθίζεται στα λαγκάδια: ο Κάλβος την προσάρμοσε στην κίνηση του άρματος της Τύχης, που στο χφ. του *Quadernone* τη μια στιγμή επιζητεί τον δρόμο προς τα σύννεφα και ύστερα κατακρημνίζεται στο βάραθρο της Λήθης (*Affettando or la via su per le nubi / Or ne' gorgghi Letèi precipitarsi*), ενώ κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται στην *EK*. Βέβαια, το νόημα της πτήσης του άρματος είναι διαφορετικό στο χφ. του *Quadernone*, γιατί εκεί, κατά τον Gavazzeni, ο Φώσκολος υπονοεί ότι οι εφήμερες και ματαιόδοξες κατακτήσεις της μιας μέρας κατακρημνίζονται την επομένη στο «βάραθρο της λησμονιάς» (ονοματοπαίγνιο με το επίθετο *Letèi*).²²

Από την *Redazione del Quadernone* έλκει την καταγωγή της και η φράση του Κάλβου «εἰς τὰ κρημνὰ τοῦ βίου», που αποδίδει το ιταλικό ρήμα «precipitarsi» = «κατακρημνίζομαι». Τέλος, και οι δύο παραλλαγές πρόσφεραν έμπνευση στις εξής φράσεις του Κάλβου: «τῆς ἀμάξης πλαγίαν / τὴν ὁρμὴν φέρη» < *Correre obliquo (EK) / volgersi obliqua (Quadernone)*· «ἀπὸ τυφλὰς ἡνίας» < *a cieca duce*.

Όπως θα δούμε παρακάτω, το 1846 ο Κάλβος δηλώνει ρητά ότι γνωρίζει πολύ περισσότερα αποσπάσματα των *Χαρίτων* του Φώσκολου από αυτά που δημοσιεύει και σκοπεύει να τα δημοσιεύσει προσεχώς. Όμως η προκείμενη περίπτωση αφορά σε δύο παραλλαγές του ίδιου αποσπάσματος, όπου ο Κάλβος εκδίδει κάτι διαφορετικό όχι μόνον από τις προγενέστερες, αλλά και από τις μεταγενέστερες εκδόσεις των *Χαρίτων*, ενώ από την άλλη γνωρίζει την κύρια παραλλαγή και την αξιοποιεί στην Ωδή «Εἰς Πάργαν». Η αποδέσμευση του δημιουργού Κάλβου από τον εκδότη Κάλβο δεν είναι ο κανόνας και τουλάχιστον δεν ισχύει στις περιπτώσεις που ερεύνησα και θα συζητήσω παρακάτω.

3. Η Έκδοση Κάλβου: ο Κάλβος ως εκδότης και κριτικός της ποίησης

(α) Συνολική θεώρηση

Η *EK* είναι σημαντική για τρεις κυρίως λόγους. Κατά πρώτο λόγο αποτελεί τεκμήριο στην ιστορία της συγγραφής του κειμένου των *Χαρίτων*. Επίσης, δεδομένου ότι οι *Χάριτες* είναι ένα ποίημα μοναδικής αισθητικής αξίας και, όπως είπα, συνιστούν το κύριο

διακείμενο των Ωδών, η ενασχόληση του ποιητή με την έκδοσή τους και ο κριτικός-ερμηνευτικός σχολιασμός των γραφών προηγούμενων εκδόσεων εμπεριέχουν στοιχεία μιας ποιητικής ευαισθησίας, για την οποία δεν έχουμε άλλα δείγματα μετά την έκδοση των *Λυρικών* —δεν συνυπολογίζω φυσικά το κοινότοπο ιταλικό οκτάστιχο στο λεύκωμα Πιέρρη, που του δόθηκε σημασία μόνο γιατί φέρει την υπογραφή «Κάλβος». Τέλος, η *EK* ενδιαφέρει όχι μόνον ως ένα κείμενο που επέδρασε στις Ωδές, αλλά και ως έκδοση, εφόσον κάποιες γραφές της φωτίζουν τη γλώσσα και την έκφραση ορισμένων χωρίων των Ωδών.

Προλογίζοντας την έκδοση των φωσκολικών αποσπασμάτων ο Κάλβος έγραφε μεταξύ άλλων τα εξής (σε δική μου μετάφραση):

Επειδή βλέπουμε ότι τα αποσπάσματα του *Ύμνου στις Χάριτες* τυπώνονται με πολλές στρεβλώσεις που αναπαράγονται πιστά σε κάθε νέα έκδοση, τα δημοσιεύουμε στην ορθή τους μορφή και όπως τα βρήκαμε στα χειρόγραφα του συγγραφέα. Μάλιστα ο ίδιος ο συγγραφέας ξαναδιάβασε μαζί μας στη Ζυρίχη το 1815 [=1816] το αντίγραφο που είχαμε κάνει στο Μπελοσγκουάρντο πριν λίγα χρόνια και δεν βρήκε κανένα λάθος. Πολλές φορές τον ακούσαμε να απαγγέλλει τα αποσπάσματα που του ήσαν περισσότερο προσφιλή, αλλά ποτέ δεν συνέβη να τον ακούσουμε να αποκαλεί *ήρεμα* [serene] τα νέφη που μαζεύονται στα Απέννινα ή λόφο [colle] την κοιλάδα στην οποία οι Ζακυνθινοί καλλιεργούν σταφίδα. Δεν θεώρησε ποτέ ότι ο Νάρκισσος υπήρξε *δέντρο* [albero]· και αν φαντάστηκε έναν ψαρά μπροστά στο μαγικό τοπίο της λίμνης Κόμο, δεν τον απεικόνισε ως *ον* που ακούει και ταυτόχρονα συνεχίζει αδιάφορο τη δουλειά του, αλλά ως άνθρωπο που αισθάνεται τόσο μαγεμένος, ώστε τα δίχτυα να γλιστρούν από τα μαρμαρωμένα χέρια του. Όσον αφορά στα αποσπάσματα που δημοσιεύουμε για πρώτη φορά, κρίναμε ότι δεν υπήρχε λόγος να τα δημοσιεύσουμε σε διαφορετική σειρά από αυτήν στην οποία εμφανίζονται στο χειρόγραφο αντίγραφό μας, και αυτό για πολλούς προφανείς λόγους. Κάποτε ίσως μπορέσουμε να προσφέρουμε στους αναγνώστες μας, αν όχι όλα, τουλάχιστον πολλά από τα πιο ενδιαφέροντα αποσπάσματα αυτού του έργου.

Σύμφωνα με τον Κάλβο, η έκδοσή του βασίζεται σε ένα απόγραφο που προέρχεται από αυτόγραφο του Φώσκολου και είχε την απόλυτη έγκριση του ποιητή. Κατά την άποψη των ειδικών, το κείμενο του Κάλβου «έχει κάποια λάθη, αλλά αποτελεί τεκμήριο καθόλου αμελητέο και σε ορισμένα σημεία αναντικατάστατο για ένα στάδιο ποιητικής δημιουργίας από την οποία φαίνεται ότι κάποια πράγματα χάθηκαν».²³ Η υπόσχεση του Κάλβου να δημοσιεύσει μελλοντικά και άλλα αποσπάσματα δεν υλοποιήθηκε ποτέ, ίσως γιατί, όπως εικάζουν οι εκδότες της *EN*, δύο χρόνια αργότερα ο Orlandini δημοσίευσε την πρώτη συνολική έκδοση των *Χαρίτων*.

Οι εκδότες και οι μελετητές επισήμαναν διάφορα λάθη στην *EK*, από τα οποία τα σημαντικότερα είναι τα εξής (παρалаείπω όσα αφορούν στη στίξη και την ορθογραφία): (1) «nomi» αντί «troni» (35)· (2) «le invoca» αντί «la invoca» (37)· (3) «a fior dell'immensa» αντί «a fior dell'immenso» (75)· (4) «la dava» αντί «la clava» (139)· (5) «si sommergi» αντί «ti sommergi» (141)· (6) «pose sua prole» αντί «pose a sua prole» (181)· (7) «tesori» αντί «tepori» (204)· (8) «quel» αντί «qual» (358). Πάντως η γενική εικόνα είναι πολύ

καλύτερη από αυτή των Ωδών, προφανώς επειδή ο Κάλβος γνώριζε άριστα την ιταλική σε αντίθεση με την ελληνική.

Ο Κάλβος δέχτηκε τις περισσότερες επιθέσεις για τη γραφή «i colti di Lieo» (63) αντί «i colli di Lieo», για την οποία τον επέκριναν μονότονα όλοι οι εκδότες, ώσπου πρόσφατα η *EN* τον δικαίωσε απόλυτα (βλ. παρακάτω). Επίσης ο Chiarini (1890, σ. 353, σημ. 2), ο σημαντικότερος εκδότης του Φώσκολου κατά τον 19^ο αιώνα, του καταλόγισε τρία λάθη από τα οποία όμως τα εξής δύο ήταν σωστές γραφές, όπως προκύπτει από τα χφφ του Φώσκολου: «i colti di Lieo» (63) αντί «i colli di Lieo» και «calli» αντί «colli» (287).²⁴ Τον χορό των επιθέσεων άνοιξε ο Camillo Antona-Traversi, όταν το 1889 αναδημοσίευσε την *EK*. Βασίζόμενος στα λάθη (3) και (4) και την απόλυτη βεβαιότητα ότι ο Φώσκολος είχε γράψει «i colli di Lieo» και όχι «i colti di Lieo», εξαπέλυσε σφοδρή κριτική εναντίον του, εξηγώντας ότι δεν έχει εμπιστοσύνη στον Κάλβο ως αναγνώστη των χφφ. του Φώσκολου, καμιά εκτίμηση στον Κάλβο ως άνθρωπο, και πολύ μικρή εκτίμηση στον Κάλβο ως συγγραφέα.

Από τα πραγματικά λάθη του Κάλβου, το (4) είναι μάλλον τυπογραφικό και το ίδιο ισχύει για το (5). Το (1) προέκυψε από επανάληψη του γειτονικού «nomi» και αποτελεί τυπικό αντιγραφικό λάθος. Ως προς το (2), το λάθος ίσως προέκυψε από τους Silvestri (37) και Carrer (68) που δίνουν «l'invoca». Το (6) υπάρχει και στον Silvestri (156) και το (7) υπάρχει επίσης στους Silvestri (171) και Carrer (211). Σχετικά με το (8), υπενθυμίζω ότι στη «σημείωση 2» της «Ωδής εις Ιονίους» ο Κάλβος δίνει το ορθό «quel». Ιδιαίτερη μνεία χρειάζεται να γίνει για το (3), «a fior dell'immensa»: στη *Seconda redazione* (73) διαβάζουμε «a fior dell'immensa onda» (πρβ. *EK* 171 a fior dell'onda), και φαίνεται ότι ο Κάλβος δεν προχώρησε στην αντικατάσταση του θηλυκού επιθέτου «immensa» με το ισοδύναμό του ουσιαστικοποιημένο αρσενικό «immenso».²⁵ Θα πρέπει ασφαλώς να αναγνωρίσουμε στον Κάλβο ότι είχε δίκιο στα σημεία στα οποία επικέντρωσε την κριτική του κατά των προηγούμενων εκδοτών και κυρίως ότι σε τρεις σημαντικές περιπτώσεις η εγκυρότατη *EN* δικαίωσε την άποψή του έναντι εκδοτών του διαμετρήματος του Orlandini και του Chiarini.

Στον πρόλογο ο Κάλβος επικαλείται τις «στρεβλώσεις» (storpiature) προηγούμενων εκδόσεων ως τον λόγο που τον ώθησε να προχωρήσει σε δική του έκδοση αποσπασμάτων των *Χαρίτων*. Είχαν προηγηθεί τρεις εκδόσεις, οι δύο από τις οποίες έγιναν ζώντος του Φώσκολου. Η πρώτη έγινε το 1818 από το περιοδικό *Biblioteca Italiana* (τόμος XI, έτος III, τχ. Ιουλίου – Αυγούστου – Σεπτεμβρίου, σ. 199-204), από αυτόγραφο του Φώσκολου που απέστειλε στον Διευθυντή του περιοδικού ο Giovita Scalvini. Η έκδοση αποτελείται από 156 στίχους και έγινε χωρίς άδεια από τον Φώσκολο. Η δεύτερη έκδοση έγινε το 1822 από τον Giovanni Silvestri και περιλαμβάνεται στον τόμο *Prose e versi di Ugo Foscolo*, Μιλάνο, σ. 136-146 (ανατύπωση με διορθώσεις το 1825). Έχει έκταση 285

στίχους. Η τρίτη έκδοση έγινε το 1842 από τον Luigi Carrer και περιλαμβάνεται στον τόμο *Prose e poesie inedite di Ugo Foscolo*, Βενετία. Έχει έκταση 454 στίχους.²⁶

(β) Ο Νάρκισσος δεν μεταμορφώθηκε σε δέντρο

Η κριτική του Κάλβου κατά των προηγούμενων εκδοτών αφορά σε τέσσερεις περιπτώσεις. Η απλούστερη αφορά στη χρήση του επιθέτου «serene» (γαλήνια) για τα σύννεφα που μαζεύονται στις Άλπεις²⁷ (Silvestri 277, Carrer 446) αντί του ορθού «severe» (βαριά): *EK* 435. Πιο σύνθετη περίπτωση είναι η επόμενη. Όταν λέει ο Κάλβος ότι ο Φώσκολος «Δεν θεώρησε ποτέ ότι ο Νάρκισσος υπήρξε δέντρο», εντοπίζει τη σύγχυση της λέξης *altero* με τη λέξη *albero*. Το χωρίο *EK* 187 «E il suo altero nemico ama e richiama» (= *Quadernone* II, 194) σημαίνει «και τον αγέρωχο εχθρό της αγαπά και ανακαλεί» και αναφέρεται στον Νάρκισσο που η μεταμορφωμένη Ηχώ αγαπούσε χωρίς ανταπόκριση και που μετά τη μεταμόρφωσή της σε «ηχώ» εξακολουθεί να αγαπά, αλλά ως απάντηση προσλαμβάνει μόνο τον αντίλαλο της φωνής της. Ο Silvestri (162) είχε τυπώσει «E il suo albero nemico ama e richiama» (και το εχθρικό δέντρο αγαπά και ανακαλεί), αντικαθιστώντας το επίθετο *altero* (αγέρωχος) με το ουσιαστικό *albero* (δέντρο). Φυσικά ο Νάρκισσος δεν μεταμορφώθηκε σε δέντρο, αλλά στο ομώνυμο λουλούδι.

(γ) Ο ψαράς και η θαυμαστή μουσική αρμονία

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σχόλιο του Κάλβου για τον ψαρά και τα δίχτυα του. Αναφέρεται στους στίχους *EK* 280-291 (= *Quadernone*, II, 111-122). Πρόκειται για το πρώτο σκέλος μιας παρομοίωσης που περιγράφει μια εξαιρετική μουσική συμφωνία στη λίμνη Κόμο και τα περίχωρά της, στην οποία συμμετέχουν: το μουρμουρητό του κύματος, το τραγούδι του βαρκάρη, το λαούτο και το παραπονιάρικο φλάουτο που παίζουν οι ερωτευμένοι μέσα στις γόνδολες, η φλογέρα του βοσκόπουλου από την όχθη, ο ήχος από το κυνηγετικό κέρας που τρομάζει τα ζαρκάδια και ο βροντερός, ρυθμικός ήχος της σφύρας που δαμάζει το μέταλλο στα σιδηρουργεία της περιοχής. Η *EK* (290-291 = *Quadernone* 121-122) συνεχίζει με την αντίδραση του ψαρά της λίμνης μπροστά σε αυτή τη μαγική συμφωνία: *stupefatto / perde le reti il pescator ed ode* (άφωνος ο ψαράς χάνει τα δίχτυα από τα χέρια του και ακούει). Ο Κάλβος καταφέρεται εναντίον των Silvestri (184) και Carrer (328), οι οποίοι αντί για «perde» (χάνει) γράφουν «pende» (κρεμάει). Στη δεύτερη έκδοση (1825) ο Silvestri διόρθωσε το «perde» στο επίσης λανθασμένο «tende» (απλώνει). Ορθά υποστήριξε ο Κάλβος πως ο ψαράς δεν είναι δυνατόν να συνεχίζει αδιάφορος του δουλειά του, αλλά έχει τόσο μαγευτεί από αυτή τη θαυμαστή μουσική συμφωνία «ώστε τα δίχτυα γλιστρούν από τα μαρμαρωμένα χέρια του» (*e dalle mani immobili del quale sfuggono le reti*).

Τα χφφ. δικαιώνουν τον Κάλβο, επιβεβαιώνοντας τη γραφή «perde». Όμως ο Orlandini (1848) και η πρώτη έκδοση του Chiarini (1882) διατήρησαν τη γραφή «pende». Στη

δεύτερη έκδοση (1990) ο Chiarini επέλεξε το ορθό «perde». Χάρη στην ανατύπωση της *EK* από τον Camillo Antona-Traversi (1889), διαπίστωσε ότι δεν έδιναν όλες οι προηγούμενες εκδόσεις το ρήμα «pende», όπως πίστευε μέχρι τότε. Τελικά πείστηκε από την επιχειρηματολογία του Κάλβου, αφού όμως προηγουμένως έκανε επανέλεγχο των χφφ.²⁸

(δ) *i colti* / *colli di Lieo*: η μάχη για τους αμπελώνες της Ζακύνθου

Όταν γράφει ο Κάλβος ότι δεν άκουσε ποτέ τον Φώσκολο «να αποκαλεί *colle* [λόφο] την κοιλάδα όπου ο Ζακυνθινός καλλιεργούν σταφίδα», αναφέρεται στην περιγραφή της Ζακύνθου, όπου όλοι οι προηγούμενοι εκδότες τύπωναν «*liberali* / *I colli di Lieo*», δηλαδή «λόφοι με πλούσιους αμπελώνες», ενώ ο ίδιος τύπωσε «*liberali* / *I colti di Lieo*», δηλαδή «πλούσιες αμπελοκαλλιέργειες» (*EK* 62).²⁹ Ο Κάλβος δέχτηκε αργότερα σφοδρή επίθεση από τον Chiarini, ο οποίος στη δεύτερη έκδοση των ποιημάτων του Φώσκολου (1890, σ. 353, σημ. 2) τον κατηγορήσε ότι δεν ήξερε να διαβάξει τον γραφικό χαρακτήρα του Φώσκολου, ότι δεν καταλάβαινε την ποίησή του και ότι ήταν λίγο βαρήκοος, προσθέτοντας ότι ήταν κακός αντιγραφέας του Φώσκολου και ότι η έκδοσή του έχει πολλά λάθη. Ο Chiarini δήλωνε κατηγορηματικά ότι έλεγξε το αυτόγραφο του Φώσκολου (*Quadernone*) και διαπίστωσε ότι γράφει πεντακάθαρα (*chiarissimamente*) «*colli*». Όμως οι εκδότες της *EN* δικαίωσαν τον Κάλβο, εξηγώντας τη διαφορά που παρουσιάζουν τα συμπλέγματα «ll» και «lt» στα χφφ. του Φώσκολου, δεδομένου μάλιστα ότι η λέξη «*colli*» απαντά δύο φορές λίγο παραπάνω (*EK* 46, 54).³⁰

4. Η σημασία της Έκδοσης Κάλβου για το κείμενο των Ωδών

Η *EK* ενδιαφέρει τον μελετητή των Ωδών από γενική και από ειδική σκοπιά. Στην πρώτη περίπτωση επειδή, όπως ανέφερα, οι *Χάριτες* αποτελούν το κύριο διακείμενο των Ωδών και η *EK* περιλαμβάνει σχεδόν όλα τα χωρία που έχουν επισημανθεί. Μπορεί η έκδοση να έγινε το 1846, αλλά ο Κάλβος, όπως δηλώνει στον πρόλογο, είχε το απόγραφο στην κατοχή του από το 1816. Στη δεύτερη περίπτωση γιατί η *EK* διατηρεί ή διασώζει γραφές διαφορετικές από αυτές της *Seconda redazione* και την *Redazione del Quadernone*. Στην κριτική παρουσίαση που ακολουθεί θα μνημονεύσω γνωστές και άγνωστες περιπτώσεις, που αποκτούν ιδιαίτερη σημασία αν εξεταστούν υπό το πρίσμα αυτών των παραμέτρων. Θα ξεκινήσω δίνοντας δύο παραδείγματα, ένα από την κάθε περίπτωση.

(α) Από τη λίμνη Κόμο στα νερά του Ιονίου

Είδαμε παραπάνω (3γ) την άποψη του Κάλβου σχετικά με την αντίδραση του ψαρά στην εξάισια μουσική αρμονία που ακούγεται από τη λίμνη Κόμο και τα περίχωρά της. Στην αφετηρία αυτής της μουσικής αρμονίας βρίσκεται το τραγούδι του βαρκάρη και η μουσική των οργάνων που παίζουν οι ερωτευμένοι μέσα στις γόνδολες (282-285):

[...] e a quel sussurro
Canta il nocchiero e allegransi i propinqui
Liuti, e molle il flauto si duole
D'innamorati giovani e di Ninfe
Sulle gondole erranti;

[...] και στο μουρμούρισμα του κύματος
ο βαρκάρης τραγουδά και δίπλα τα λαούτα χαίρονται
και το τρυφερό φλάουτο των ερωτευμένων
νεαρών και παρθένων βγάζει παραπονιαρικό ήχο
πάνω στις γόνδολες που τριγυρνούν στη λίμνη.

Όπως εξηγεί ο Gavazzeni, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτοί που παίζουν τα μουσικά όργανα είναι οι ερωτευμένοι που κάνουν βαρκάδα στη λίμνη Κόμο.³¹ Η περιγραφή αυτή ενέπνευσε πιθανότατα στον Κάλβο τους στ. 76-80 της Ωδής «Ο φιλόπατρις». Η διαφορά είναι ότι η σκηνή στη λίμνη Κόμο εκτυλίσσεται την αυγή, ενώ στη Ζάκυνθο του Κάλβου είναι βραδινή:

Κ' ὅταν τὸ ἐσπέριον ἄστρον
ὁ οὐρανὸς ἀνάπτη,
καὶ πλέωσι γέμοντα ἔρωτος
καὶ φωνῶν μουσικῶν
θαλάσσια ξύλα·

Την επισήμανση για ενδεχόμενη επίδραση των στίχων του Φώσκολου την έκανε πριν από πολλά χρόνια ο Ποντάνι,³² αλλά έδωσε το προβάδισμα στην πιθανότητα η καλβική στροφή να ανακαλεί προσωπικές αναμνήσεις. Η ιδιαίτερη ευαισθησία με την οποία ο Κάλβος συζητά, στον πρόλογο της έκδοσής του, την αντίδραση του ψαρά στη μουσική αρμονία που ακούγεται από τη λίμνη δείχνει πως πρέπει να ήταν ένα κείμενο που του είχε εντυπωθεί στην ποιητική μνήμη. Θα πρέπει επίσης να αξιολογηθεί το γεγονός ότι στην περιγραφή της Ζακύνθου η αναγνωστική εμπειρία υπερισχύει της προσωπικής ανάμνησης: η προσωπική ανάμνηση είτε δεν υπάρχει είτε έχει διαμεσολαβηθεί. Σε αυτού του είδους την ποίηση η προσωπική εμπειρία είναι αισθητικά αδιάφορη ή υποδεέστερη.³³

Στην προκειμένη περίπτωση η στροφή ις' πλαισιώνεται από τη στροφή που αναφέρεται στην ανάδυση της Αφροδίτης στα νερά του Ιονίου (Τὸ κῦμα ἰώνιον πρῶτον / ἐφίλησε τὸ σῶμα· / πρῶτοι οἱ ἰώνιοι Ζέφυροι / ἐχαΐδευσαν τὸ στήθος / τῆς Κυθρείας) και προέρχεται χωρίς την παραμικρή αμφιβολία από τις *Χάριτες* (ΕΚ 42-43), και από τη στροφή που αναπαράγει τη γέννηση της Αφροδίτης στο Ιόνιο της εποχής του ποιητή, με αναφορά στις ζακυνθινές παρθένους (Φιλεῖ τὸ ἴδιον κῦμα, / οἱ αὐτοὶ χαΐδευουν Ζέφυροι / τὸ σῶμα καὶ τὸ στήθος / τῶν λαμπρῶν Ζακυνθίων, / ἄνθος παρθένων). Η συνέχεια με το παρελθόν δεν έχει προφανώς καμιά ρεαλιστική βάση, αφού οι καλλονές της Ζακύνθου

δεν αναδύονται γυμνές από τη θάλασσα. Ο Κάλβος χρειαζόταν όμως μια λογοτεχνική εικόνα που να τις συνδέει με το νερό, και έτσι μετέφερε τους φωσκολικούς στίχους για τη λίμνη Κόμο στα νερά του Ιονίου, αντικαθιστώντας τις παρθένες (ninfe) του διακειμένου με τις ζακυνθινές κόρες.

(β) Ο θησαυρός των μελισσών

Μέσα εις τὸ θεῖον στέλεχος
τί δὲν ἔθησαυρίσατε
τὰ σίμβλα αἰωνίως;
τί ὧ ἁώνιαι μέλισσαι
τὸ παραιτεῖτε;
(«Εἰς Μούσας», στροφή κβ')

Στη στροφή αυτή ο Κάλβος εκφράζει την απορία του που οι μέλισσες (Μούσες) δεν αποθήκευσαν το μέλι της ποίησης στον βλαστό της δάφνης, ώστε να διατηρηθεί για πάντα. Είναι διαπιστωμένο ότι η συγκεκριμένο στροφή προέρχεται από τις *Χάριτες*.³⁴ Το χωρίο περιέχει δύο λέξεις, οι οποίες εξηγούνται μόνο με βάση την *EK* και στη δεύτερη περίπτωση με ένα ακόμη απόγραφο που προέρχεται από το χέρι του Κάλβου.³⁵ Πρόκειται για τον αόριστο «ἔθησαυρίσατε» και το επίθετο «ἁώνιαι» (ἁόνιαι: *Ιωνιάς*) που αποδίδεται στις Μούσες. Παραθέτω το σχετικό απόσπασμα (*EK* 167-170 = *Frammenti sparsi, secondo l'apografo Calbo, EN, I, σ. 643*):

La più gioconda delle Aonie suore
Nutri l'una de' favi onde in Imeto
Con soave ronzio fenno tesoro
L'api dilette a Giove.

Η πιο ευφρόσυνη από τις Αόνιες αδελφές
τάισε τη μια [από τις ιέρειες] με τις κηρήθρες
του Υμηττού, όπου οι μέλισσες, οι αγαπητές στον Δία,
με γλυκό βόμβο αποθήκευσαν το μέλι τους.

Οι «ἁώνιαι μέλισσαι» είναι οι «Aonie suore» (Αόνιες αδελφές), δηλαδή οι Μούσες, και με αυτή την ονομασία απαντούν μόνο στην *EK* και στο απόγραφο από το χέρι του Κάλβου που αναφέρθηκε παραπάνω. Το σπάνιο αρχαιοελληνικό επίθετο «Ἀόνιος» αναφέρεται στην περιοχή «Ἀονία» της Βοιωτίας, όπου ήταν το όρος Ελικώνας. Είναι γνωστό κυρίως από την κλασική λατινική ποίηση, όπου το «Aonius» χρησιμοποιείται κάποιες φορές ως συνώνυμο του «Ελικώνιος» και συσχετίζεται με τις Μούσες. Από τη λατινική ποίηση πέρασε στη λόγια ιταλική ποίηση ως «Aonio», από όπου το έμαθε ο Κάλβος.

Ο ρηματικός τύπος «ἔθησαυρίσατε» αποδίδει πιστά τον ιταλικό αόριστο «fenno tesoro» («ἔθησαύρισαν»), που απαντά μόνο στην *EK* και στο απόγραφο που προαναφέρθηκε.³⁶ ο αντίστοιχος τύπος στα άλλα χφφ. και σε όλες τις εκδόσεις είναι «fanno

tesoro» (στον Κάλβο θα ήταν «θησαυρίζουσι»). Εξαιρετικά σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο Pagliai αμφισβήτησε τον τύπο *fanno tesoro* και τον διόρθωσε σε *fanno tesoro*, αλλά τελικά η *EN* δεν αποδέχτηκε τη διόρθωση και διατήρησε τον αρχικό τύπο.³⁷ Σε μια παραλλαγή του ίδιου αποσπάσματος που προέρχεται επίσης από το χέρι του Κάλβου (*EN*, I, σ. 661) αντί «*L'api dilette a Giove*» διαβάζουμε «*l'api eterne di Giove*», δηλαδή «οι αιώνιες μέλισσες του Δία» (πρβ. *Quadernone*, II, 176 *L'eterne api di Vesta*). Από αυτό το επίθετο ή από το συνώνυμο επίθετο *perenne*, που στην παραλλαγή του *Quadernone* (II, 175) προσδιορίζει τον βόμβο των μελισσών (*con perenne ronzio*), προέκυψε πιθανότατα το επίρρημα «αίωνίως» του Κάλβου.

(γ) Η Αφροδίτη και οι Χάριτες στο Ιόνιο

Οι στίχοι *EK* 38-142 που αφηγούνται την ανάδυση της Αφροδίτης και των Χαρίτων στο Ιόνιο και το ταξίδι τους στα Κύθηρα, περιλαμβάνουν συγκριτικά τον μεγαλύτερο αριθμό χωρίων που επέδρασαν στις καλβικές Ωδές. Αντιστοιχούν στους ίδιους περίπου στίχους (37-142) του «Υμνου στην Αφροδίτη» στην *Redazione del Quadernone*. Η επίδραση είναι ευεξήγητη, αν λάβει κανείς υπόψη του το ενδιαφέρον του Κάλβου για τα Ιόνια νησιά και ειδικά για την πατρίδα του τη Ζάκυνθο. Όμως οι παραπάνω στίχοι δεν επέδρασαν μόνο στην Ωδή «Ο φιλόπατρις», αλλά και στις Ωδές «Εἰς Μούσας», «Εἰς Πάργαν» και «Εἰς Χίον». Οι Ωδές «Ο φιλόπατρις», «Εἰς Μούσας» και «Εἰς Πάργαν» συγκεντρώνουν γενικότερα τον μεγαλύτερο αριθμό απηχήσεων από τις *Χάριτες*.

Αυτή η ενότητα της *EK* παρουσιάζει διπλό ενδιαφέρον. Αφενός πιστοποιεί το ενδιαφέρον του Κάλβου για τα συγκεκριμένα αποσπάσματα των *Χαρίτων*, τα οποία ο ποιητής είχε μπροστά του όταν συνέθετε τις Ωδές, με τη μορφή ενός απογράφου που κατείχε από το 1816. Αφετέρου το κείμενο του Κάλβου διαφέρει σε ορισμένα σημεία από κάποιες ή τις περισσότερες εκδόσεις και έτσι η σχέση με τις Ωδές αποκτά δεσμευτικό χαρακτήρα.

Για τον τίτλο και τον επίλογο της Ωδής «Ο φιλόπατρις» και τους στ. 11-12 «Ποτέ δὲν σὲ ἔλησμόνησα, / ποτέ», ο Κάλβος ἀντλήσε ἐμπνευση ἀπὸ τοὺς στίχους *EK* 48-52:

all'Antenoree prode
[...] darò i carmi, e l'ossa,
E a te i pensier, che piamente a queste
Dee non favella chi la patria oblia.

στις ὀχθες τοῦ Ἀντήνορα
[...]
θα δώσω τα τραγούδια και τα οστά μου³⁸
και σε σένα τις σκέψεις μου·
γιατί ὅποιος την πατρίδα του λησμονεῖ
στις θεές αυτές δεν μιλάει ευλαβικά.

Στον στ. 51 όλοι οι εκδότες δίνουν «il pensier» = «η σκέψη», εκτός από τον Carrer, τον Κάλβο και τον Orlandini, οι οποίοι τυπώνουν «i pensier» = «οι σκέψεις». Ίσως ο πληθυντικός του Κάλβου να μην είναι άσχετος με το γεγονός ότι ο ποιητής αφιερώνει δέκα στροφές της Ωδής (γ' έως ιβ') για να δηλώσει ότι η ανάμνηση και η εικόνα της πατρίδας του παρέμειναν ανεξίτηλα εντυπωμένες στο μυαλό και την καρδιά του κατά «τὸ πέμπτον τοῦ αἰῶνος» που περιπλανήθηκε «εἰς ξένα ἔθνη».

Από τις 11 στροφές της ωδής «Ὁ φιλόπατρις» που περιγράφουν τη Ζάκυνθο (ιγ' - κγ') οι μόνες που δεν φαίνονται να έχουν εξάρτηση από τον Φώσκολο είναι 3 (κ' - κβ'). Η στροφή ιγ':

Τῆς Ζακύνθου τὰ δάση,
καὶ τὰ βουνὰ σκιώδη,
ἤκουον ποτὲ σημαίνοντα
τὰ θεῖα τῆς Ἀρτέμιδος
ἀργυρᾶ τόξα.

απηχί τους στ. *EK* 53-55:

Eran suoi templi,
Era ne' colli suoi l'ombra dei boschi,
Sacri al tripudio di Diana, e al coro;³⁹

Στις στροφές ιδ' - ιζ' ο Κάλβος αντλεί υλικό από τις *Χάριτες* και οικοδομεί τη συνέχεια του μυθολογικού παρελθόντος, όπως το αναπλάθει λογοτεχνικά ο Φώσκολος, με τη Ζάκυνθο των νεότερων χρόνων. Όταν η Αφροδίτη και οι Χάριτες εμφανίζονται στο Ιόνιο πάνω σε ένα κοχύλι, συρρέουν δίπλα τους οι Νηρηίδες σαν τα σμήνη των μελισσών (*EK* 66-81). Η παρομοίωση με τις μέλισσες ενέπνευσε τη στροφή θ' της Ωδής «Εἰς Πάργαν»:

Ἔχεον πολυάριθμα
μελισσῶν ἔθνη οἱ σίμβλοι
τῆς Πάργας, βομβηδὸν
εἰς τὸν πολὺν ἐπέταον
καρπὸν λυαῖον.⁴⁰

Ο τρεις αναφορές στις Νηρηίδες (*EK* 41 la gregge di Nereo· 77 le amorose Nereidi· 81 le Nereidi) ενέπνευσαν την αναφορά στις Νηρηίδες στη στροφή ιδ' της Ωδής «Ὁ φιλόπατρις»:

Καὶ σήμερον τὰ δένδρα,
καὶ τὰς πηγὰς σεβάζονται
δρροσερὰς οἱ ποιμένες·
αὐτοῦ πλανῶνται ἀκόμα
ἡ Νηρηίδες.

που ο Κάλβος στη γνωστή του σημείωση στον «Πίνακα λέξεων και φράσεων» συνέδεσε με τις «ἀναραΐδες» της Ζακύνθου.⁴¹ Από τις Oceanine στον στ. *EK* 77, σε συνδυασμό με

τους στ. *EK* 43-46 (*onda che amica / Del lito ameno e dell'ospite musco / Da Citera ogni di vien desiosa / A' materni miei colli*) προήλθε η αναφορά στις Ωκεανίνες (=Ωκεανίδες) στη σττροφή γ' της Ωδής «Εἰς Χίον»:

Εἰς τὸν ἡρῆμωμένον
αἰγιαλὸν τῆς νήσου
οὕτω φέρνουν τὰ κύματα
καὶ τὸ παράπονόν τους
ἢ Ὀκεανίνας.⁴²

Για τις στροφές ιε' - ιζ' μίλησα αναλυτικά παραπάνω (4α). Θα σταθώ μόνο στη σχέση της σττροφής ιε':

Τὸ κύμα ἰώνιον πρῶτον
ἐφίλησε τὸ σῶμα·
πρῶτοι οἱ ἰώνιοι Ζέφυροι
ἐχαίδευσαν τὸ στήθος
τῆς Κυθερείας.

με τους στ. *EK* 42-43:

Appari colle Grazie; e la raccolse
L'onda Jonia primiera;
Εμφανίστηκε με τις Χάριτες· και πρώτο τη δέχτηκε
τὸ Ἰόνιο κύμα·

Η γραφή «la raccolse» (τη δέχτηκε) υπάρχει μόνο στην έκδοση της *Biblioteca Italiana* (1818) και στην *Έκδοση Κάλβου*, ενώ όλες οι άλλες εκδόσεις δίνουν «le raccolse». Ο ενικός αναφέρεται στην Αφροδίτη και είναι συντακτικά ορθότερος, ενώ ο πληθυντικός περιλαμβάνει και τις Χάριτες. Στην καλβική σττροφή εμφανίζεται μόνον η Αφροδίτη, με το ουσιαστικό "τὸ σῶμα" να αποδίδει τον ενικό τύπο της ιταλικής αντωνυμίας (la): «Τὸ κύμα ἰώνιον πρῶτον / ἐφίλησε τὸ σῶμα».

Η «απομόνωση» της Αφροδίτης από τις Χάριτες στην *EK* δεν είναι μια αδιάφορη ή περιστασιακή εκδοτική επιλογή. Πρώτα γιατί οικοδομεί τη συνέχεια με τους επόμενους στίχους (*EK* 43-47):

onda che amica
Del lito ameno e dell'ospite musco
Da Citera ogni di vien desiosa
A' materni miei colli. Ivi fanciullo
La Deità di Venere adorai.
το κύμα που αγαπά
την τερπνή ακτή και τα φιλόξενα βρύα,
και κάθε μέρα έρχεται με πόθο από τα Κύθηρα

στους μητρικούς μου λόφους. Εκεί, παιδάκι ακόμη,
λάτρεψα τη θεά Αφροδίτη.

Έπειτα γιατί, σύμφωνα με το ησιόδειο πρότυπο που μιμήθηκε ο Φώσκολος,⁴³ η Αφροδίτη αναδύθηκε μόνη της από τη θάλασσα. Ο Κάλβος γνώριζε εξάλλου και αξιοποίησε το σονέτο του Φώσκολου «A Zacinto» (3-6):

Zacinto mia, che te specchi nell'onde
Del greco mar da cui vergine nacque
Venere, e fea quelle isole feconde
Col suo primo sorriso,

Ὡ Ζάκυνθό μου, είσαι καθρεφτισμένη
στου Ελληνικού πελάγου την αγκάλη
που η Αφροδίτη με παρθένα κάλλη
βγήκε πρόσχαρη κι' αφρογεννημένη
κι' απ' το γέλιο της είναι η γη ανθισμένη.

(Μετ. Μαρίνου Σιγούρου)

Θα μπορούσε λοιπόν να συμπεράνει κανείς ότι ο ενικός «la raccolse» σε συνδυασμό με τους στίχους του σονέτου προκαθόρισαν την επιλογή του Κάλβου στην Ωδή «Ὁ φιλόπατρις» να αναφερθεί αποκλειστικά στην Αφροδίτη και όχι στις Χάριτες.

Η σχέση των στίχων ΕΚ 63-65:

Rosea salute
Spirano l'aure, dal felice arancio
Tutte odorate, e dai fiorenti cedri.

Ρόδινη υγεία
αποπνέουν οι αύρες, που μοσχομυρίζουν
από τις εύφορες πορτοκαλιές και τις ανθισμένες κιτριές.

με τη στροφή ιη':

Μοσχοβολάει τὸ κλίμα σου,
ὦ φιλότατη πατρίς μου,
καὶ πλουτίζει τὸ πέλαγος
ἀπὸ τὴν μυρωδιὰν
τῶν χρυσῶν κήτρων.

παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Η ΕΚ συμφωνεί με τις προηγούμενες εκδόσεις (*Biblioteca Italiana*, Silvestri, Carrer) αλλά ο Chiarini (1904) και η ΕΝ δίνουν ένα πολύ διαφορετικό κείμενο, με βάση το χφ. του *Quadernone*: «rosea salute / Prometton l'aure da' spontanei fiori / Alimentate e da' perpetui cedri» (ρόδινη υγεία / υπόσχονται οι αύρες, που τις τροφοδοτούν τα αυτοφυή άνθη και οι αειθαλείς κέδροι). Στην εκδοχή της ΕΚ η Ζάκυνθος είναι ένα μεσογειακό τοπίο, όπου καλλιεργούνται τα εσπεριδοειδή, και η λέξη «cedri» σημαίνει

«κιτριές»· αντίθετα, στην εκδοχή του Chiarini και της *EN* η Ζάκυνθος έχει μεταμορφωθεί σε ένα ουτοπικό νησί, όπως ήταν η γη την εποχή της «χρυσής γενιάς» του Ησιόδου ή κάτι ανάλογο, και η λέξη «cedrī» σημαίνει «κέδροι». Ας σημειωθεί ότι ο ανορθόγραφος τύπος «κήτρων», που μεταγράφει την ιταλική λέξη «cedro» κατά το πρότυπο της φωνηματικής / γραφηματικής αντιστοιχίας του αρχαιοελληνικού «η» προς το λατινικό «e», λειτουργεί ως το ερεθιστικό ίχνος αυτής της σύνθετης διακειμενικής σχέσης.⁴⁴

Η στροφή ιθ':

Σταφυλοφόρους ρίζας,
έλαφρά, καθαρά,
διαφανή τὰ σύννεφα
ὁ βασιλεὺς σοῦ ἐχάρισε
τῶν Ἀθανάτων.

απηχεί τους αμέσως προηγούμενους στίχους των *Χαρίτων*, *EK* 61-63:

Limpide nubi a lei Giove concede,
E selve ampie di ulivi, e liberali
I colti di Lieo.

διάφανα νέφη της χαρίζει ο Δίας και μεγάλους
ελαίωνες και πλούσιους αμπελώνες.⁴⁵

Τα νέφη στη Ζάκυνθο του Κάλβου είναι «διαφανή», επίθετο που αποδίδει ακριβώς το επίθετο «limpide» στην *EK* και στο σονέτο «A Zacinto». Το ίδιο επίθετο απαντά σε όλες τις προηγούμενες εκδόσεις και τον Orlandini, ενώ ο Chiarini (1904) και η *EN* δίνουν «candide», δηλαδή «κατάλευκα», σύμφωνα με το χφ. του *Quadernone*. Για τη διαμάχη γύρω από τη φράση «i colti / colli di Lieo» και την κριτική του Κάλβου στους προηγούμενους εκδότες ότι δεν άκουσε ποτέ τον Φώσκολο «να αποκαλεί *colle* [λόφο] την κοιλάδα όπου ο Ζακυνθινοί καλλιεργούν σταφίδα» έκανα λόγο παραπάνω (3δ). Από τη φράση «Σταφυλοφόρους ρίζας» δεν προκύπτει δεσμευτική σύνδεση με το κείμενο της *EK*. Πάντως από την έκφραση «i colti di Lieo» προέκυψε η καλβική περίφραση «καρπός λυαίος» (Εἰς Πάργαν, 45), που δηλώνει το σταφύλι.⁴⁶

Το ενδιαφέρον του Κάλβου για την ενότητα *EK* 38-142 μπορεί να ρίξει φως σε ποιητικές εικόνες και εκφράσεις των Ωδών που ηχούν σκοτεινές και αινιγματικές, όπως η στροφή ε' της Ωδής «Εἰς Μούσας»:

Σεῖς τὰ αἰθέρια νεῦρα
τῆς φόρμιγγος κροτεῖτε,
καὶ τὰ θηρία, καὶ τ' ἄλση
χάνονται ἀπὸ τὸ πρόσωπον
τῆς γῆς πλατείας.

Στο τέλος της συγκεκριμένης ενότητας (102-142) πληροφορούμαστε ότι, όταν η Αφροδίτη με τις Χάριτες έφτασαν για πρώτη φορά στα Κύθηρα, ο τόπος δεν ήταν ακόμα νησί· ένα σκοτεινό δάσος εκτείνονταν ως τη Λακωνία και τον συνέδεε με τη στεριά. Οι κάτοικοι του δάσους δεν λάτρευαν τους θεούς, πολεμούσαν μεταξύ τους μέχρι θανάτου και ο νικητής έτρωγε τις σάρκες του ηττημένου. Όταν οι πρωτόγονοι είδαν το άρμα των Χαρίτων και της Αφροδίτης, έβγαλαν μια τρομερή κραυγή και άπλωσαν τα χέρια τους να πιάσουν τα όπλα. Τότε η Αφροδίτη προστάτησε τις φοβισμένες Χάριτες και φώναξε «Βυθίσου δάσος!». Αμέσως το δάσος (και το έδαφος πάνω στο οποίο στεκόταν και που τότε συνέδεε τα Κύθηρα με τη Λακωνία) εξαφανίστηκε και άνοιξε τον δρόμο στη θάλασσα. Από εδώ λοιπόν κατάγονται οι στίχοι του Κάλβου «τ' ἄλση / χάνονται ἀπὸ τὸ πρόσωπον / τῆς γῆς πλατείας». Στον Φώσκολο συνδέονται με την εκπολιτιστική δράση της Αφροδίτης και των Χαρίτων, οι οποίες στην καλβική ωδή ταυτίζονται σε σημαντικό βαθμό με τις Μούσες.⁴⁷

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Για τη «σημείωση 3», βλ. Μιχαήλ Πασχάλης, «Ο Ελύτης, ο Κάλβος και ο Πίνδαρος», υπό δημοσίευση στα *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνμποσίου «Επιρροές του Ελύτη»*, Ηράκλειο, 11-13 Νοεμβρίου 2011· για τη «σημείωση 4», βλ. Μιχαήλ Πασχάλης, «Ο Κάλβος ομηριστής;», *Τριαντάφυλλα και Πασαμιά. Τιμητικός τόμος για την Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού*, επιμέλεια Ζ.Ι. Σιαφλέκης και Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg, 2012, σ. 402-418· για τη «σημείωση 6», βλ. Μιχαήλ Πασχάλης, «Γύρω από τις πηγές έμπνευσης του Κάλβου», *Νέα Εστία*, τχ. 1852 (Φεβρουάριος – Μάρτιος 2012) 240-262.

² Πασχάλης, «Ο Κάλβος ομηριστής;», ό.π.

³ Camillo Antona-Traversi, *Una lettera inedita di Ugo Foscolo e una canzone inedita di Andrea Calbo*, Ρεκανάτι 1884· πιο προσιτή είναι η δεύτερη ανατύπωση στο: Camillo Antona-Traversi, *Studi su Ugo Foscolo*, Μιλάνο 1884, σ. 279-330.

⁴ Βλ. Camillo Antona-Traversi, *Frammenti*

sconosciuti dell'Inno alle Grazie, στο *Curiosità foscoliane*, Bologna 1889, σ. 333-363.

⁵ Για το ιστορικό της «ανακάλυψης» της *EK* βλ. Γ. Ζώρας, *Ωδή εις Ιονίους και άλλα μελετήματα*, Αθήνα 1960, σ. 63-64· και κυρίως U. Foscolo, *Poesie e carmi*, a cura di F. Pagliai, G. Folena e M. Scotti, Φλωρεντία 1985 (*Edizione Nazionale delle Opere*, τόμ. Ι: στο εξής *EN*, Ι), σ. 477-479. Οι παραπομπές στην *EK* γίνονται σε αυτή την έκδοση, επειδή έχει στιχαριθμηση σε αντίθεση με το κείμενο του Ζώρα.

⁶ Βλ. Πασχάλης, «Γύρω από τις πηγές έμπνευσης του Κάλβου», ό.π.

⁷ Για το κείμενο βλ. Ζώρας, ό.π., σ. 44-50.

⁸ Η έκδοση της *Biblioteca Italiana* ανάγεται στο 1818 (βλ. σχετικά παρακάτω). Οι αναφορές στις Χάριτες που απαντούν σε σχόλια στην *Κόμη της Βερενίκης* (Μιλάνο 1803) δεν ανήκουν στο σώμα των *Χαρίτων*, αλλά έχουν προπαρασκευαστικό χαρακτήρα.

9 Βλ. Πασχάλης, «Γύρω από τις πηγές έμπνευσης του Κάλβου», ό.π., σ. 249.

10 Στην *EK* έχουν περιοριστεί τα σημεία στίξης. Οι δύο κυριότερες διαφορές είναι ότι η «σημείωση 2» δίνει το ορθό «qual vento», ενώ η *EK* 358 δίνει «quel vento»· και αντίστροφα η *EK* διορθώνει την αβλεψία «cieco duce» της «σημείωσης 2» σε «cieca duce» (381).

11 Στο χφ. αυτό η δομή των *Χαρίτων* είναι τριμελής, δηλαδή το έργο απαρτίζεται από τρεις Ύμνους.

12 *EN*, I, σ. 483-484.

13 Βλ. παραπάνω.

14 *EN*, I, 621-625 (σχολιασμός σ. 200-211, και Vincenzo di Benedetto, *Lo scrittoio di Ugo Foscolo*, Torino 1990, σ. 393-407.

15 Βλ. Franco Gavazzeni, Ugo Foscolo, *Opere, I, Poesie e tragedie*, Torino 1994, σ. 678-680.

16 Για την ανθρώπινη δυστυχία βλ. ειδικά τους στ. 31-33: «ο nati al pianto / E alla fatica; se virtù vi è guida / Dalla fonte del duol sorge il diletto».

17 Ζώρας, ό.π., σ. 46, 48-49.

18 Η πληροφορία αυτή είναι αινιγματική. Στις σημειώσεις στην Ωδή, που ο Φώσκολος δεν γνώριζε, ο Δάντης δεν μνημονεύεται πουθενά, ενώ η μνεία του Αλφιέρι, στη «σημείωση 13» στους στ. 148-152, δεν συνδέεται με το θέμα της οργής. Η πιθανότερη εξήγηση είναι ότι ο Φώσκολος, ερμηνεύοντας τους παραπάνω στίχους, συμπεριέλαβε φυσιολογικά και τον Δάντη στους «ποιητές» (vati) του στ. 149 και θεώρησε ότι για τον Κάλβο αποτελούσε, μαζί με τον Αλφιέρι, το πρότυπο για το ύφος της Ωδής.

19 Ο Φώσκολος γράφει Leone, με κεφαλαίο L, μάλλον για λόγους έμφρασης και όχι γιατί κάνει υπαινιγμό σε κάποιο πρόσωπο.

20 Γ. Δάλλας, «Παρεκβολές στις “Ωδές” του Κάλβου», *Δωδώνη (Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Ι., Τμήμα Φιλολογίας)*, 19 (1990) 145-170 (ειδικά σ. 156-157).

21 Βλ. G. Spadaro, «Imitazione e originalità nelle similitudini dell'*Erotókritos*, *Letteratura cretese e Rinascimento italiano*, Soveria Mannelli 1994, σ. 125-178 (ειδικά σ. 163).

22 Gavazzeni, ό.π., σ. 680.

23 *EN*, I, ό. π., σ. 478.

24 *EN*, I, ό.π., σ. 807

25 Για τα λάθη του Κάλβου, πραγματικά και μη, βλ. Antona-Traversi, *Curiosità foscoliane*, ό.π., σ. 334-335 (την κριτική του παραθέτει και ο Ζώρας, ό.π., σ. 64-65)· *EN*, I, ό.π., σ. 477-485· Filippo Maria Pontani, «Questioni Kalviane», *Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*, 124 (1955-1966) 287-324 (ειδικά σ. 303-207).

26 Για τις εκδόσεις αυτές βλ. *EN*, I, ό.π., σ. 462-477, και για τα κείμενα σ. 1142-1179.

27 Εκ παραδρομής ο Κάλβος αναφέρει τα Απέννινα.

28 Βλ. *EN*, I, ό.π., σ. 807-808.

29 Βέβαια υπήρξε ανακόλουθος, γιατί το 1814, στη «σημείωση 6» της «Ωδής εις Ιονίους», έγραφε «i colli di Lieo».

30 Για το ιστορικό βλ. *EN*, I, ό.π., σ. 787-788· Gavazzeni, ό.π., σ. 642.

31 Gavazzeni, ό.π., σ. 607-608.

32 Filippo Maria Pontani, «L'Ode a Zante di Kalvos», *Ελληνικά*, τ. 19, τχ. 2° (1966) 226-243 (ειδικά σ. 237)·

33 Για την κατασκευή, βλ. Michael Paschalis, «La costruzione di Zante in Foscolo e Kalvos», *Σύγκρισις / Comparaison*, τχ. 14 (Οκτώβριος 2003) 60-73· Πασχάλης, «Γύρω από τις πηγές έμπνευσης του Κάλβου», ό.π.

34 Βλ. Μιχαήλ Πασχάλης, «Οι ιταλισμοί των Ωδών του Ανδρέα Κάλβου», *Νέα Εστία*, τχ. 1809 (Μάρτιος 2008) 465-484 (ειδικά σ. 479-480, όπου και η συζήτηση για τη λέξη «σίμβλα»).

35 Βλ. *EN*, I, ό.π., σ. 643.

36 Βλ. επίσης *EN*, I, ό.π., σ. 661, όπου πάλι πρόκειται για απόγραφο του Κάλβου.

37 Βλ. *EN*, I, ό.π., σ. 643-644 για τις δύο απόψεις.

38 Ο επίλογος συνδέεται στενότερα με την κατακλείδα του σονέτου «A Zacinto»: «Tu non altro che il canto avrai del figlio, / o materna mia terra; a noi prescisse / il fato illacrimata sepoltura».

39 Πασχάλης, «Γύρω από τις πηγές έμπνευσης του Κάλβου», ό.π.

40 Βλ. Μιχαήλ Πασχάλης, «Τι γυρεύουν οι μέλισσες του Κάλβου «εις τόν πολὺν καρπὸν λυαῖον»;», *Πόρφυρας*, τχ. 144 (Ιούλιος – Σεπτέμβρης 2012) 135-143.

41 Πρβ. Ποντάνι, ό.π., σ. 234-235.

42 Βλ. αναλυτικά Πασχάλης, «Οι ιταλισμοί των Ωδών του Ανδρέα Κάλβου», ό.π., σ. 468-469.

43 Paschalis, «La costruzione di Zante in Foscolo e Kalvos», ό.π., σ. 64.

44 Βλ. αναλυτικά Paschalis, «La costruzione di Zante in Foscolo e Kalvos», ό.π., σ. 67-71. Για την τεκμηρίωση της επίδρασης του Φώσκολου στον Κάλβο βλ. επίσης Πασχάλης, «Γύρω από τις πηγές έμπνευσης του Κάλβου», ό.π. Ο Orlandini

είχε διατηρήσει τις πορτοκαλιές αλλά αντικατέστησε τις «ανθισμένες κιτριές» με τους «αιθαλείς κέδρους».

45 Βλ. Paschalis, «La costruzione di Zante in Foscolo e Kalvos», ό.π., σ. 61-63.

46 Βλ. Πασχάλης, «Τι γυρεύουν οι μέλισσες του Κάλβου “είς τόν πολὺν καρπὸν λυαῖον”;», ό.π.

47 Βλ. Πασχάλης, «Ο Ελύτης, ο Κάλβος και ο Πίνδαρος», ό.π.

ABSTRACT

MICHAEL PASCHALIS: Kalvos as an editor, critic, and poet: The Notes to the “Ode to the Ionians” and the Edition of Foscolo’s *The Graces*

Andreas Kalvos’ career as an editor, critic and poet is bracketed by the notes to his “Ode to the Ionians” (1814) and the prologue to his own edition of fragments of Ugo Foscolo’s *The Graces* (1846). Both are written in Italian. Most of the notes to the “Ode to the Ionians” concern Greek, Roman and Italian poetry, and some involve issues of literary criticism. Considering the literary importance of *The Graces* and the fact that this fragmentary poem is the main intertext of Kalvos’ *Odes*, his engagement with its edition and the commentary on readings of earlier editions reflect and convey his poetic sensitivity, of which it is the only example we possess after the publication of *Lyrika* in 1826. Notes 2 and 6 to the “Ode to the Ionians” contain fragments of *The Graces*, which will be included in Kalvos’ edition of 1846. In note 4, which is the longest one and contains four Italian and one Homeric passage, Kalvos criticizes harshly contemporary Italian translators of Homer, tacitly exploiting the knowledge he had acquired from Foscolo (the most accomplished translator of Homer) but without acknowledging his debt to him. In the prologue to his edition of *The Graces* he criticized earlier editors, on the grounds that they distorted in various places the original text by introducing readings that do not accord with what he had heard from Foscolo himself and what he knew from the manuscripts he possessed. Twenty years after the publication of *Lyrika* (1826) and the death of Foscolo (1827) the poetry of his fellow-Zakynthian and mentor was still on his mind, and especially *The Graces*, the poem which provided the main inspiration for the composition of the *Odes*.

